

Микола КУЗЬМІН

КОРДОН ЯК АРХЕТИП СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ВЗАЄМОДІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ГРУП: КРИМСЬКІ РЕАЛІЇ

КУЗЬМІН
Микола,
KUZMİN
Muĸola,

кандидат філософських наук, Кримський експертний клуб, м. Сімферополь, Автономна Республіка Крим, Україна.

Анотація: у статті досліджується природа символічних соціальних кордонів. Соціальний кордон розглядається як архетип, що конституює культурні групи. На прикладі сучасного Криму показано, як конструюються символічні кордони між етнічними спільнотами.

Ключові слова: соціальний кордон, ідентичність, сприйняття дискримінації, історична пам'ять, міжетнічний конфлікт.

УДК 316.723: 323.1

Постановка проблеми. Полікультурність і поліконфесійність українського суспільства не тільки є незаперечним фактом, а і повинні сприйматися як ресурс для розвитку його культури, державного будівництва й економіки. Однак сучасна соціокультурна ситуація порушує питання про те, як зберігати культурне різноманіття в умовах, коли багато в чому елімінуються зовнішні культурні відмінності. З іншого боку, в сучасному світі достатньо прикладів дисоціації полікультурних спільнот, конфліктів між етнокультурними і конфесійними групами.

У цих умовах набуває актуальності дослідження як засобів збереження культурними групами своєї своєрідності, так і можливостей використання культурної розділеності для запуску механізму конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє стверджувати, що в українській науці державного управління, соціології та політології проблеми ролі і значення архетипів в управлінні складними соціальними процесами приділяється значна увага. Зокрема, можна назвати роботи наступних вчених: Е. Афонін, Т. Бутирська, Т. Вакулова, О. Донченко, Л. Кочубей, О. Крюков, О. Романенко, Ю. Шайгородський та ін. Однак можна констатувати брак робіт, в яких досліджувалася б дія конкретного архетипу в деякій соціально-політичній ситуації. Проблема соціальних кордонів у вітчизняних суспільних науках також знайшла відображення в роботах Б. Гвіздецької, І. Кононова, В. Кочана, О. Філіппової та С. Хобти. Проте також можна констатувати, що поняття «соціальний кордон» як вельми дієвий методологічний інструмент практично не застосовується до аналізу кримського соціуму, складну етнополітичну і ментальну структуру якого можна вважати класичним прикладом соціального поділу.

Мета статті – проаналізувати механізми конструювання соціальних кордонів між етнічними групами сучасного Криму і на цьому прикладі розкрити значення архетипу кордону у формуванні етнічних груп і необхідності його врахування в практиці державного управління.

Виклад основного матеріалу. Дослідження Ф. Барта [1] засвідчили, що поняття кордону та ідентичності є тісно пов'язаними між собою. З погляду норвезького вченого, саме кордони конституюють культурні групи, оскільки культурні фактори більш мінливі, ніж факт існування кордону: «Культурні риси, які позначають цей кордон, можуть змінюватися; культурні характеристики членів також схильні до трансформації; організаційні форми групи – і ті можуть змінюватися. І тільки факт постійної дихотомії між членами і „зовнішніми” дозволяє визначити спільноту і дослідити зміни культурних форм і змістів» [2, с. 300].

Водночас створення кордонів є однією з найбільш давніх культурних практик людини. Дані археології свідчать про наявність ло-

кальних спільнот, що мали культурну специфіку ще у неандертальців [3, с. 348]. Первісні рід чи плем'я були вельми згуртованими і герметичними групами, символічні кордони між якими утворювали тотемічні уявлення і відчуття тісного зв'язку з територією, яке мало значну емоційну силу [4, с. 50].

Значне місце ідея кордону посідає в міфології. Формування кордонів оголошувалося результатом промислу та дії богів, а в актуальній практиці здійснювалося шляхом складних ритуалів та обрядів, до яких допускалися лише посвячені [5, с. 97]. У давньогрецькій міфології Зевс виступав покровителем кордонів полісів. Давньоіранський бог Митра, що був творцем законів, етичних норм і соціального устрою в цілому, іменувався «випрямляч кордонів». Одною з іпостасей Юпітера був бог Термінус, який символізував сакральність кордону. У свято Терміналії жителі сусідніх, межуючих ділянок спільно приносили жертву Термінусу, при цьому жертвний вогонь мав бути запалений від домашнього вогнища [6, с. 50].

Усе це дозволяє стверджувати, що кордон є своєрідним архетипом, укоріненим в глибинах несвідомого, і тому людина буде завжди проводити реальні або символічні кордони в своїй практиці і надавати їм особливого значення. Як справедливо вказує В. Кочан, «всю історію людства його супроводжували кордони: просторові і тимчасові, між тим, що дозволено і тим, що засуджується, між відомим, зрозумілим і невідомим, незрозумілим, між страхом, небезпекою і безпекою, між своїм і чужим» [7, с. 130]. В.Я. Пропп показав, що в міфосимволіці кордон приховує за собою амбівалентну, загадкову реальність: в казках позамежний, «потойбічний» світ нерідко описується як місце достатку, де є і «молочні ріки», і «кисільні береги» і «скатертини самобранки», але цей достаток таїть у собі небезпеку [8, с. 369]. Кордон, виступаючи як архетип в культурних практиках, завжди проявлятиме себе через структурування соціокультурного простору, визначення порядку міжкультурних взаємодій. Тому, якщо людина втратить кордон в одному місці, то вона прагнучим виявити його в іншому, сконструювати нове розмежування.

У цьому сенсі справедливим слід визнати твердження Ю.М. Лотмана про те, що «будь-яка „культурна” картина світу є „бінарною” за своєю суттю, тобто будь-яка семіотична модель простору, в якому мешкає та чи інша культурна спільнота, виявляється з необхідністю розділеною на внутрішню („свій”) простір і зовнішній („їхній”)» [9, с. 50]. Саме такий поділ і є семантичним ядром архетипу кордону. На думку О.П. Істоміної, він полягає в тому, що кордон виступає у функції розмежування двох різноякісних просторів – «свого» (космічного, упорядкованого, освяченого) і «чужого» (хаотичного, небезпечного, неосвяченого) – і формує ціннісну структуру універсуму [10, с. 9].

Тобто, проведення символічного кордону в сучасних соціокультурних практиках – це не просто засіб відтворення своєї культурної групи, а й реалізація глибинних інтенцій людської психіки, а існуючі культурні порядки лише забезпечують можливість реалізації цієї інтенції. Соціальна ідентичність будується на основі постулювання соціального кордону. Як показали дослідження Дж. Тернера та Г. Теджфела, процес формування ідентичності починається із соціальної категоризації – упорядкування соціального оточення в термінах членів певних груп, підкреслення внутрішньогрупової схожості і міжгрупових відмінностей, що сприймаються. А другим етапом формування ідентичності є конструювання якісних характеристик розмежування, а саме соціальне порівняння – процес формування уявлень, що забезпечують міжгрупову диференціацію за рахунок переваги своєї групи: приписування їй головним чином позитивних характеристик, а іншим – різною мірою негативних [11, с. 118–119].

У сучасних умовах посилюється значимість соціопсихологічних механізмів у процесах відтворення соціальних груп, оскільки залишається дедалі менше об'єктивних маркерів для поділу за соціокультурними і соціокультурними ознаками. Тому підтримка полігрупового устрою все більше ґрунтується на дискурсивних практиках, міжгрупові кордони стають дедалі символічнішими, але при цьому не перетворюються на менш дієві і конфліктні. Більш того, в галузі дискурсу конфліктність і маніпулювання нею виникають швидше і легше.

Символічні кордони, як підкреслюють М. Ламонт і В. Молнар, являють собою концептуальні відмінності, що виробляються соціальними акторами для визначення цілей і можливих прак-

тик. Це інструменти, завдяки яким індивіди і групи борються і приходять до визначень реальності. Символічні кордони формують ідентичності, а значить, і ресурси групового членства [12, с. 167]. Такого штибу дискурсивні кордони закріплюються певним набором символічних маркерів, які Ф. Барт називав «діакритиками». І. Нойманн підкреслював, що діакритиками може виступати все, що завгодно, проте в ситуаціях взаємодії культурних груп найчастіше їх джерелами є мова, історія, релігія тощо [13, с. 31].

Одним з найбільш яскравих прикладів такого дискурсивно-символічного розмежування є етнополітичні процеси в сучасному Криму, для яких характерною є жорстка дискурсивна межа між російськомовною більшістю кримського населення і кримськими татарами. У сфері ЗМІ й публічного політичного протистояння дискурсивні міжетнічні кордони, що сформувалися, мають наступний набір діакритиків: релігія, мова, історична пам'ять, топоніміка, уявлення про конфлікти між групами, про дискримінацію.

Одним з найбільш очевидних символів, що розділяють національні спільноти в Криму, є історія, точніше її протилежні, конфліктні інтерпретації. До списку цих інтерпретацій належать характеристики Кримського ханата і боротьба з ним Російської імперії, історична першість християнства або ісламу на півострові, міфологема «корінного народу», наслідки включення Криму до складу Росії, проблема колабораціонізму в 1941–44 рр., депортація кримськотатарського народу.

Історична пам'ять в етнополітичній боротьбі виступає як певне «наукове» обґрунтування етнічних ідеологій. Набори історичних міфів розділяють ці етнокультурні спільноти Криму точно так само, як у минулому тотеми й міфи про походження розділяли архаїчні племена.

Історія, маючи статус науковості, надає можливість ідеологам етнічності обґрунтовувати свої побудови підібраними історичними фактами, формувати квазінауковий дискурс. Історичні розвідки, які підтверджують етнічні ідеології, нерідко мають статус наукових монографій і статей, що дозволяє ідеологам стверджувати про істинність, об'єктивність своїх конструктів і звинувачувати протилежну сторону в міфотворчості, стереотипах. У результаті картини історичного минулого практично не узгоджуються між собою. Це не становило б особливої проблеми, якби не обґрунтування історичним минулим сучасних претензій на владу і ресурси.

Постулювання історичних претензій корелює з уявленнями про дискримінацію, які також, як і історична пам'ять, поділяють кримчан на «своїх» і «чужих». Звинувачення у дискримінації звучать з обох сторін етнополітичного протистояння. Кримські татари звертають увагу на невирішеність земельних і культурно-мовних проблем, непропорційне представництво у владі, ксенофобію стосовно кримських татар у ЗМІ. Росіяни – на те, що кримським татарам виділяються окремим рядком кошти з бюджету на облаштування та реалізацію культурних проектів (як приклад можна навести слова російського публіциста: «татарська умма збирає джизью і харадж з нас до цих пір; дивіться, ми оплачуємо всі їхні ЗМІ, вони дотуються з держбюджету; віддаємо землю, оплачуємо їх поїздки 18 травня з усього Криму до Сімферополя. Виходить, що одна-єдина громада має привілеї щодо всіх інших, їх права більше і вище інших» [14]).

Тобто, уявлення про дискримінацію мають взаємний характер. У Криму ми маємо співтовариство дискримінованих, в якому кожна з етнічних груп бачить себе обділеною, і в результаті відбувається взаємне конструювання символічного кордону, що розділяє етнічні групи на тих, хто є дискримінованим, і тих, хто дискримінує. Про таку взаємність свідчить соціологічне дослідження Центру Разумкова, результати якого показують наявність значних розбіжностей в оцінках представниками національних груп забезпеченості власних прав і прав іншої національної групи [15, с. 25–27]. Індекс забезпечення прав кримських татар в оцінках кримчан загалом ста-

новить 0,74 (у т.ч. в оцінках росіян – 0,79, українців – 0,78), а в оцінках самих кримських татар – тільки 0,346. З іншого боку, індекс забезпечення прав російськомовного населення в оцінках кримчан загалом становить всього 0,49 (у т.ч. росіян – 0,44, українців – 0,54), а в оцінках кримських татар – 0,71. Тобто, кожна з етнокультурних груп вважає, що права інших забезпечено краще, ніж її власні.

Ще одним способом вибудовування символічних кордонів є топоніміка. Кримськотатарські ЗМІ принципово використовують тільки ті назви населених пунктів Криму, які існували до 1944 р. Навіть більш того, Севастополь і Сімферополь, які із самого початку носили ці імена, називають, відповідно, Ахтіяр і Акмесджит – за назвами поселень, що існували в період Кримського ханата поруч з місцем їх заснування. Пропозиції провести автоматичне повернення назв населених пунктів, перейменованих після депортації кримськотатарського народу, є одним із символів соціального кордону між етнічними спільнотами Криму. Аналогічної стратегії дотримуються радикальні опоненти кримських татар у російському русі. В їх дискурсі півострів називається не інакше, як Таврида, а назви Крим вони не визнають, оскільки вважають його більш пізнім і занесеним ззовні чужинцями тюрками.

Але якщо історичні інтерпретації, топоніміка й закиди про дискримінацію ґрунтуються хоч на якийсь об'єктивній реальності, то наступний спосіб конструювання символічного кордону спирається цілком на віртуальну реальність. Йдеться про впровадження в суспільну свідомість ідей про деяку засадничу, неминучу конфліктність між росіянами і кримськими татарами, про те, що рано чи пізно конфлікт перейде в «гарячу стадію». На щастя, в цьому випадку відома «теорема Томаса» поки що не спрацьовує, і ці пророцтва не стають такими, що самі здійснюються. Однак функціонування таких ідей у публічному дискурсі стає засадами дій, спрямованих на етнічну мобілізацію і жорстке розмежування з «майбутніми ворогами», тим більш, що приклади Боснії, Косова, Нагірного Карабаху та ін. є актуальними для сучасної політики. Таке сприйняття відносин між етнічними групами формує кордон, подібний до того, що існує між ворогуючими державами. Його конституюють взаємні погрози і страхи.

Водночас слід визнати, що реального конфлікту в Криму немає. Зіткнення, що траплялися на етнічному та релігійному ґрунті, ніде не набували масового характеру і швидше були результатом зусиль і провокацій з боку етнополітичних підприємців. Кримське співтовариство значною мірою орієнтується на пошук компромісів, підтримку миру. Четверть століття спільного життя показали, що можна знаходити спільну мову, незважаючи на потенційну конфліктність і спроби її актуалізувати. Про те, що конфлікт значною мірою є уявним, свідчать ще одні дані Центру Разумкова: у 2011 р. лише 4,6 % респондентів у числі найбільш важливих, актуальних кримських проблем відзначили напружені міжнаціональні відносини (у 2008 р. – 16,4 %) , причому у росіян ця цифра становить 3,1 %, а у кримських татар – 14,7 %. Водночас 76 % опитаних Центром Разумкова кримчан стверджують, що не відчують себе захищеними від зіткнень на міжнаціональному та міжетнічному ґрунті. Про уявний характер цих страхів, зокрема, свідчить те, що в Севастополі, де повністю домінує російське населення, наявність таких страхів підтвердили вже 88,6 % [16]. Тобто, можна констатувати, що міжнаціональний конфлікт, не будучи частиною реальності, виступає як маркера соціальної кордону, в реальності такої межі немає, але у віртуальному сенсі вона існує.

Символічні кордони, що спираються на уявлення про неминучий конфлікт між росіянами і кримськими татарами, конструюють і за допомогою акцентуації релігійних відмінностей. Причому, оскільки православ'я та іслам мають достатньо довгі традиції безконфліктного співіснування, то тут вступає в дію міф про «радикальний іслам», який, як показала Е.С. Муратова, є «продуктом цілеспрямованої творчості певних політичних діячів і журналістів.

За допомогою публічних виступів і публікацій в засобах масової інформації в суспільну свідомість впроваджується думка про радикальні, екстремістські прояви процесу ісламського відродження у Криму та неминучий міжконфесійний конфлікт за прикладом Боснії, Косово або Чечні» [17, с. 209]. Антиісламська пропаганда, отождолення ісламу і тероризму використовуються як ще один з діакритиків, що формують етнокультурний кордон. Так, одіозний лідер однієї з груп кримського козацтва Віталій Храмов заявив, що через дії «ісламського радикального підпілля» сьогодні слова «татарин», «мусульманин» і «мусульманський радикал» є практично синонімами [18].

Такими є досить безрадісні реалії сучасного Криму. Однак чи варто їх оцінювати однозначно негативно? Дискурсивне символічне розмежування, на перший погляд, є конфліктогеним і містить у собі загрози безпеці держави і суспільства. Але ж таке розмежування існувало завжди, і це не призвело до самогубства людства. Багато сучасних дослідників, аналізуючи розвиток в історії Китаю і Європи, прямо говорять про те, що саме внутрішня однорідність Китаю стала причиною застою в його розвитку, а конфлікти і конкуренція між європейськими державами зумовили бурхливий ріст технологій і призвели, в кінцевому підсумку, до домінування європейської цивілізації у світі.

Більш того, як було показано вище, дії по створенню кордону мають архетипічний характер і вже через це не можуть бути однозначно деструктивними, в них має бути позитивна, розвиваюча складова. З точки зору Ю. Лотмана, сенс концепту «кордон» завжди є двозначним: з одного боку, він розділяє, з іншого – об'єднує, належить одночасно двом розділеним просторам [19, с. 162].

Конкуренція етнічних груп може сприяти не лише конфліктам, а і розвитку етнічних культур, активізації етнографічних та історичних досліджень, більшій змобілізованості і дисциплінованості представників кожного етносу з метою отримання додаткових підстав для позитивної «я-концепції».

Російський дослідник К. Крилов, який є водночас одним з ідеологів російського націоналізму, пише: «Перш за все, наявність кордону не передбачає, що він розділяє різні речі. По обидві сторони кордону може перебувати те ж саме. Важливим є лише те, що кордон важко перетнути. Це – головна (а по суті, єдино важлива) властивість кордону. Якщо міркувати більш формально, кордон можна визначити як місце, де присікаються ланцюги причинності: процес, що захоплює все по один бік кордону, не продовжується по інший його бік» [20].

Як націоналіст К. Крилов постулює необхідність національного розмежування, однак при цьому вказує на те, що таке розмежування має визначати порядок взаємодії груп. Саме тому в сучасних дослідженнях кордон трактується як «початок або кінець кожного певного буття; межа, що відокремлює щось від іншого; місце прямого зіткнення, єднання і взаємопроникнення предметів, що суміжно співіснують» [21, с. 213].

Дотримуючись цієї думки, можна стверджувати, що символічне розмежування етнокультурних груп формує спільний соціальний простір їх взаємодії. І тільки в рамках цього простору знаходять сенс конфронтаційні практики, покликані підкреслити інакшість і тим самим сприяти інгруповій динаміці, відтворенню як самих груп, так і їх конкуренції. Тобто, в цьому разі архетип кордону сприятиме внутрішньому розвитку етнокультурних спільнот.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що неефективними будуть управлінські зусилля, спрямовані на стирання етнокультурних кордонів, адже метою управління є не створення нової реальності, а впорядкування та підвищення ефективності функціонування структур, які існують. Тому управлінські зусилля повинні бути спрямовані на те, щоб практики, які розмежовують групи, не набували деструктивного характеру, не породжували сильних конфліктів. Зусилля,

спрямовані на стирання кордонів, ні до чого не призведуть, оскільки архетип знищити неможливо, а його придушення в якій-небудь одній сфері реальності призводить до того, що він знайде собі вихід в іншій сфері. Так, стирання класових кордонів у західному суспільстві в роки післявоєнного зростання добробуту призвело до появи нових міжгрупових кордонів. Класовий конфлікт змінився конфліктом поколінь (згадаймо гасло «Не довіряй нікому старше 30-ти»), а молодіжні бунти 1968-го за ступенем своєї деструктивності виявилися значно сильнішими за класові конфлікти, що в цілому мали раціональну економічну природу. Аналогічно, стирання міжкультурних кордонів може мати непередбачувані наслідки. Самі по собі спроби асиміляційного впливу можуть бути причиною конфліктів.

Управлінські зусилля у сфері міжкультурних взаємодій будуть набагато ефективнішими, якщо зосередяться на функціях кордонів. Соціальні кордони, незважаючи на свій символічний характер, виконують функції, аналогічні тим, які виділяють у державних кордонів (бар'єрна, фільтруюча та контактна [22, с. 305]). Соціальні кордони розділяють групи (бар'єр), конституюють можливості обмежених переходів із групи в групу (фільтр) і містять у собі механізми взаємодії (контактна функція). У цьому контексті є очевидним, що політика, спрямована на попередження міжетнічних конфліктів, повинна концентруватися на посиленні контактної функції культурних кордонів і при цьому сприяти збереженню культурної самобутності етнічних груп.

Список літератури:

1. Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий / под ред. Ф. Барта ; пер. с англ. И. Пильщикова. – М. : Новое изд-во, 2006. – 187 с.
2. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries / Frederik Barth // Theories of Ethnicity: A Classical Reader. – NY., 1996. – P. 294–325.
3. Долуханов П. «Чуждый», «чужой» и археология / Павел Долуханов // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья. – М. : Алетей, 1999. – С. 344–359.
4. Проблемы этнической географии и картографии. – М. : Наука, 1978. – 166 с.
5. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / Карл Хаусхофер ; пер. с нем. И.Г. Усачева // О геополитике. Работы разных лет. – М. : Мысль, 2001. – С. 7–250.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – Т. 2. – 719 с.
7. Кочан В.М. Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03. / Кочан Василь Михайлович. – Сімферополь, 2008. – 178 с.
8. Пропп В.Я. Морфология сказки. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 511 с.
9. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб : Искусство – СПб, 2000. – 704 с.
10. Истомина Е.П. Мотив границы в художественном сознании И.А. Гончарова: автореф. дис. ... канд. фил. Наук : 10.01.01 – «Русская литература» / Е.П. Истомина. – Ярославль, 2011. – 19 с.
11. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Дж.Тернера / И.Р. Сушков // Психологический журнал. – 1993. – №3. – С. 115–125.
12. Lamont M. The Study of Boundaries in the Social Sciences / Michele Lamont, Virag Molnar // Annual Review of Sociology. – 2002. – Vol. 28. – P. 167–195.
13. Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей / Ивэр Нойманн ; пер. с англ. В.Б. Литвинова, И.А. Пильщикова. – М. : Новое издательство, 2004. – 336 с.

14. Попов Е. Не надо прятаться за сказки о веротерпимости [Электронный ресурс] / Евгений Попов // Крымское ЭХО. – 14.05.08. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=902>.

15. АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим) : (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – № 10. – 2008. – С. 2–72

16. Якість життя жителів Криму та перспективи її покращання в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011–2020 рр.” : інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії на тему „Крим: безпека і розвиток” 6 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Prz_Krym_2011_Yakymenko.pdf.

17. Муратова Э. «Радикальный» vs «крымский»: ислам в современной мифологии Крыма / Эльмира Муратова // Ислам: історія, сутнісні виміри та сучасні тенденції : матеріали VII міжнародної молодіжної релігієзнавчої літньої школи / наук. ред. Л.Д. Владиченко, Т.В. Хазир-Огли. – Київ, 2008. – С. 208–214.

18. Басаврюк С. Угроза исламского радикализма [Электронный ресурс] / Софья Басаврюк // Крымское ЭХО. – 4.06.2010. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=4616>.

19. Лотман Ю.М. Поэтический мир Тютчева / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи : в 3-х т. : Т. 3. – Таллинн : Александра, 1993. – С. 145–171.

20. Крылов К. Нация как субъект конфликта [Электронный ресурс] / К. Крылов // Вопросы национализма. – 2010. – № 3. – Режим доступа : <http://vnatio.org/arhiv-ponerov/node91>.

21. Пивоваров Д.Е. Граница / Д.Е. Пивоваров // Современный философский словарь / под общей ред. В.Е. Кемерова. – Лондон ; Франкфурт-на-Майне ; Париж ; Люксембург ; Москва ; Минск : Панпринт, 1998. – С. 213.

22. Колосов В.А. Геополитика и политическая география / В.А. Колосов, Н.С. Мироненко. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 479 с.